

Одною зі своєрідних відповідей на це міркування європейських та американських науковців може стати глибока ідея російського літературознавства О. Михайлова. Він незадовго до своєї смерті у статті «Кілька тез про теорію літератури» чітко заявив й обґрунтував наступну ідею: «...теорія літератури є насамперед знаюча себе (курсив автора. – Э. Ш.) наука, і цим, як я припускаю, вона в наш час відрізняється від тої науки, що вмiла й могла створювати підручники теорії літератури, введення в літературознавство. Та наука знала, що до неї ставиться, до її ведення, а ця наука повинна знати, чому (курсив автора. – Э. Ш.)» [12, 237].

Ці пошуки, обґрунтування сутності, природи, обсягу, меж літератури, і природно, літературної історії, теорії вже стали загальним місцем європейського й американського літературознавства. Мабуть, можна говорити про те, що вони в певній мірі зблизили найчастіше антитетичні школи, напрями, пліни, такі, наприклад, як структуралізм, постструктуралізм, семиотику й герменевтику, рецептивну естетику, компаративістику, комунікативістику, психоаналітичне літературознавство, феміністське, гендерне, соціологічне, релігійне літературознавство. Підставою, причому концептуальною, для цього згуртування може бути відповідь на запитання: чому, як, яким чином, на яких підставах не-художня словесність стала або може й повинна стати предметом літературознавства, а художня – трансформувала свої позиції, в якому напрямі й на яких підставах, а також, що та чому дає змогу зробити предметом літературознавства складну, багатопланову, множинну, про все ж таки цілісність словесності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Изд. групп. «Прогресс», «Универс», 1994.
2. Барт Р. Нулевая степень письма // Семиотика. – М.: Прогресс, 1983.
3. Беллур Р. Недостигаемый текст // Строение фильма. Некоторые проблемы анализа произведений экрана. – М.: Радуга, 1984.
4. Галич О., Назарець В., Васильев Є. Теорія літератури. – К.: Либідь, 2001.
5. Женетт Ж. Фигуры. В 2-х т. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998.
6. Каллер Дж. Теория литературы. Краткое введение. – М.: Астрель, 2006.
7. Касперський Е. Література. Теорія. Методологія. // Література. Теорія. Методологія. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – С.9 – 38.
8. Компаньон А. Демон теории. Литература и здравый смысл. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2001.
9. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М.: НПКи «Интелвак», 2003.
10. Литературный словарь. – М.: ЛУЧ, 2007.
11. Литературный энциклопедический словарь – М.: Сов. энциклопед., 1987.
12. Литературоведение как проблема. – М.: Наследие, 2001.
13. Літературознавчий словник-довідник. – К.: Академія, 2006.
14. Ман де Поль. Опірність теорії // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст./ За ред. М. Зубрицької. – Львів, 1996. – С.480 – 493.
15. Пумпянский Л.В. Классическая традиция: Собрание трудов по истории русской литературы. – М.: Языки русской культуры, 2000.
16. Теория литературы. – Т. III. Роды и жанры (основные проблемы в историческом освещении). – М.: ИМЛИ РАН, 2003.
17. Теория литературы: уч. пособ. для студ. В 2-х т. – М.: Академия, 2007.
18. Ткаченко А.О. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства. – К.: Київський університет, 2003.
19. Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006.
20. Хима Г. Современные направления в литературоведении. – К.: Четверта хвиля, 2000.

Нонна ШЛЯХОВА

© 2008

“БУТИ – ОЗНАЧАЄ БУТИ ДЛЯ ІНШОГО І ЧЕРЕЗ НЬОГО – ДЛЯ СЕБЕ” (АНТРОПОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ М.БАХТІНА)

Ким був М.Бахтін – філософом чи філологом? І на сьогодні це питання залишається риторичним. Вперше читач 60-х років ХХ ст. зустрівся з авторитетом Бахтіна-літературознавця,

автором книги “Проблеми поетики Достоевського” (1963), написаній у 20-ті роки, дещо пізніше був “відкритий” Бахтін-філософ [10, 32]. Сам вчений на питання В.Дувакіна “Ви були більше філософ, ніж філолог (йшлося про 20-ті роки), відповів: “Філософ, ніж філолог, філософ. І таким залишився по сьогоднішній день. Я філософ. Я мислитель” [9, 47].

Серед багатоголосся сучасного бахтінознавства щодо переваги філологічних чи філософських поглядів вченого, найбільш переконливою видається думка Н.Бонецької про цілісність особи Бахтіна-мислителя: “Його погляди орієнтовані одночасно “філософськи” і “філологічно”. До такого висновку дослідниця приходять у праці “М.Бахтін у двадцять років” [11, 196], творчо продовжуючи висловлене у праці “М.Бахтін і ідеї герменевтики” переконання: “Ідеї Бахтіна належать лінії гуманітарного знання; предмет останнього – людина в її власній сутності і творчості. Не мертва природа найновішого природознавства, але життя духа – ось на що зверталася дослідницька увага Бахтіна” [10, 32].

Підставою для такого висновку дослідниці були зокрема розмисли Бахтіна про “двоплановість і двосуб’єктність гуманітарного мислення” [6, 307]. Подієвість життя тексту, тобто його справжній сутність, на думку мислителя, завжди розігрується “на межі двох свідомостей, двох суб’єктів”. Розробляючи у праці “Проблема тексту” концепцію діалогового розуміння, Бахтін уточнював: йдеться про діалог особливого типу: складне взаємовідношення тексту (предмета вивчення і обдумування) і створюваного контексту (запитального, розуміючого, коментуючого, заперечувального), в якому реалізується пізнавальна і оцінююча думка дослідника. І як висновок – узагальнення: “Це – зустріч двох текстів – готового і створюваного реагуючого контексту, відтак “зустріч двох суб’єктів, двох авторів” [6, 310].

Проблему тексту саме в гуманітарних науках Бахтін вбачав у тому, що гуманітарні науки – науки про людину в її специфіці, а не про безголосу річ і природні явища. І оскільки людина виражає себе саме в мовленні, науки, які її вивчають поза текстом, не є гуманітарними [6, 311]. У праці “До методології гуманітарних наук” Бахтін зауважує: “точні науки – це монологічна форма знання”. Пізнання ж людини “може бути тільки діалоговим”. І далі вчений доходить висновку про наявність двох видів активності пізнавальної діяльності. Активність того, хто пізнає безголосу річ, і активність того, хто пізнає іншого суб’єкта, яка є діалоговою активністю [7, 383].

Особливу увагу Бахтін звертає на “подієвість діалогового пізнання”, так би мовити хронотоп зустрічі. А науки гуманітарні, до яких відносить і філологічні, кваліфікує як “науки про дух” [7, 384].

У записах 1970-71 рр. вчений вважає за потрібне наголосити – сутнісно значущим є те, що предмет наук про дух “не один, а два духа”, тобто справжнім предметом є “взаємовідносини і взаємодія “духів” [8, 348].

Поділяючи дільтейвську тезу про гуманітарні науки як науки про дух, Бахтін дорікав “відповідним” гуманітаріям, і перш за все літературознавцям, за ігнорування “складної події зустрічі і взаємодії з чужим словом” [8, 368] – чужою, іншою свідомістю. Адже побачити і зрозуміти автора твору, за Бахтіним, означає побачити і зрозуміти “іншу, чужу свідомість і її світ, тобто інший суб’єкт (Du). І тут же мислитель знову повертається до тези про специфіку гуманітарного пізнання як пізнання не пояснюючого, а розуміючого. “При поясненні – тільки одна свідомість, при розумінні – дві свідомості, двоє суб’єктів” [6, 318]. У такий спосіб філософськи обґрунтовується засадничий бахтінський погляд на літературознавця як на учасника художньої події – “діалогічна зустріч двох свідомостей у гуманітарних науках” [3, 333].

У споконвічній герменевтичній проблемі співвідношення розуміння і пояснення Бахтін завжди підкреслював момент активності діалогового розуміння на протиположності до монологізму пояснення. Основу розуміння він вбачав не у приведенні автора і дослідника до одного знаменника, а у принциповій унікальності кожної свідомості. І саме в цьому полягає концептуальна подібність антропологічної філософії гуманітарних наук М.Бахтіна до лінгвопсихологічної теорії літератури О.Потебні.

Як вважає філософ Н.Бонецька, Бахтін створив свій варіант герменевтики – діалоговий варіант [10, 32]. Що ж до бахтінського варіанту літературознавчої методології, то вона безсумнівно має радикально персоналістичний характер. Первинною реальністю художньої творчості за Бахтіним є спілкування автора і героя. Не метафорично, а буквально він уявляє як подію відносин “цих двох ключових фігур його естетики” [10, 35].

У роботі “До методології гуманітарних наук” мислитель неодноразово звертається до процесу оречевлення і персоналізації, прагнучи з’ясувати відмінність оречевлення і відчуження, уточнюючи при цьому, що персоналізація в жодному разі не є суб’єктивізацією” [7, 391-392]. З позицій персоналізму, “не психологічного, а смислового” Бахтін відмежовувався від російського структуралізму, в якому вбачав “послідовну формалізацію і деперсоналізацію (“Я ж у всьому чуо голоси і діалогічні відносини між ними” [7, 393].

Замислюючись над проблемою “точності і глибини” пізнавальної діяльності, Бахтін доходить висновку: у гуманітарних науках точність – “подолання чужості чужого без перетворення його у власне своє”. У структуралізмі ж лише один суб’єкт – суб’єкт самого дослідника. Віддаючи належне “високим оцінкам” структуралізму, Бахтін помічає суттєву відмінність у методах дослідження: “Глибина проникнення у об’єкт (речовий) і глибина проникнення у суб’єкт (персоналізм)” [7, 393].

Визначальною домінантою ранньої бахтінської філософії, яка значною мірою визначила його методологію гуманітарних наук, вважається концепція персоналістичного дуалізму [11, 12]. Не поділяючи моністичну ідею “людини взагалі”, яка не враховувала принципового персоналістичного дуалізму буття, Бахтін-філософ визначив дві межі в розумінні такої “людини взагалі”: з установкою на перевагу “я” (“інший – це “я, такий же, як “я”) і , відповідно, з установкою на перевагу “іншого” (“я” поглинута “іншим”, “я” – такий же як “інший”). Уподібнення реального буття і естетичної творчості дозволило Бахтіну розглядати історично можливі форми взаємовідносин фундаментальних естетичних категорій “автора” і “героя” в якості специфічних мінливих форм взаємовідносин “я” та “іншого” в бутті [12, 103, 119].

Подібно до того, як сюжет мого особистого життя творять інші люди, писав Бахтін у своїй ранній праці “Автор і герой в естетичній діяльності”, так і естетичне бачення світу, образ світу завдячує життю інших людей, “героїв життя”. “Треба відчутти себе вдома у світі інших людей, аби перейти від сповіді до об’єктивного естетичного споглядання” [1, 185]. Антропологічному характеру життя і завдячує мистецтво своєю проблематикою: адже про іншого складені всі сюжети, написані всі твори, йому поставлені всі пам’ятники. Принцип сповідуваної Бахтіним експресивної естетики вимагає відійти від себе, аби звільнити героя для вільного сюжетного руху у світі” [1, 185].

У “Нарисах з філософської антропології” Бахтін замислюється над тим, що дається людині безпосередньо, і що тільки через іншого: “Мінімум і максимум – примітивне самовідчуття і складна самосвідомість” [8, 371]. Особливістю естетичної свідомості, за Бахтіним, є те, що це свідомість свідомості, “свідомість автора “я” свідомості героя – “іншого” таким чином естетична подія розглядається як “зустріч двох свідомостей” [1, 161].

Саме виходячи з антропологічних позицій Бахтін виступав проти імпресіоністичної формальної теорії естетики, згідно з якою творчість митця розуміється як одноосібний акт, якому протистоїть не інший суб’єкт, а лише об’єкт/матеріал [1, 168]. Ціннісне ставлення до себе самого, наголошував мислитель, естетично непродуктивно (“я для себе естетично нереальний”), у всіх естетичних формах організуючою силою є “ціннісна категорія іншого” [1, 247]. За експресіоністичною естетикою творчість не може мати одного учасника, який і переживає життя і художньо виражає своє переживання. Умовою естетичної події є наявність “повноцінної суб’єктності” (К.Войтила) двох учасників – автора і героя. Сутнісно значущом видається бахтінське уточнення того факту, що коли “нас двоє, то з точки зору справжньої продуктивності події важливим є не те, що окрім мене є ще одна, по суті, така ж людина (двоє людей) а те, що вона інакше для мене людина” [1, 160]. Як зауважив Кароль Войтила, “свідомість того що інший є “іншим я, визначає здатність участі у самій людськості інших людей, а також започатковує цю участь” [12, 248].

Що ж до специфічності антропологічних істин, то вони на думку представника персоналістичної філософії особи В.Турчиновського “розкриваються у всій своїй глибині лише тоді, коли стають фактом глибокого внутрішнього пережиття і прийняття” [17, 14].

Саме спосіб пережиття автором факту людськості іншого “я” – героя, обирає Бахтін для обґрунтування принципової переваги позазнаходження (“просторової, часової, національної”). “Не можна розуміти розуміння, занотовує вчений у “Записах 1970-71 рр., – як вживання і становлення себе на чуже місце (втрата власного місця)” [8, 365]. Початковим етапом естетичної діяльності Бахтін вважає вживання – автор має побачити і відчутти, що переживає герой, стати на його місце.

При цьому уточнюється: чисте вживання, пов'язане із втратою свого місця поза іншим, “навіть чи можливе і у всякому разі абсолютно марне і безглузде” [1, 107]. Вживаючись у страждання іншого я – автора переживає їх саме як його страждання, “у_категорії іншого”. Естетична ж діяльність власне і розпочинається тоді, коли автор повертається “в себе і на своє місце”, оформляє і “завершує матеріал вживання” [1, 107].

Дещо іншою виглядає ця ціннісна позиція позазнаходження, коли герой є автобіографічним. Автор має подивитись на себе очима іншого. І якщо в житті, подивившись на себе очима іншого, ми знову повертаємося в самих себе, то при естетичній самооб'єктивації автора-людини у героя цього повернення в себе не повинно бути [1, 98]. “Не виповісти своє життя, а розповісти про своє життя устами іншого – необхідно для створення художнього цілого, навіть ліричної п'єси” [1, 158].

Подібно до того, як про рукопис праці “До філософії вчинку” Бахтін, за свідченням С.Бочарова, назвав: “Це моя філософська антропологія”, його книгу “Проблеми поетики Достоевського” можна кваліфікувати як літературознавчу антропологію [16, 351].

Відкриття Достоевського-художника Бахтін вбачав передовсім у персоналістичному способі розуміння людини (“Достоевському важливо не те, чим його герой є у світі, а перш за все те, чим є для героя світ і чим є він сам для себе самого”) [4, 79]. Антропологічна точка зору на людину вимагає включення у дослідження людського буття аспекту свідомості, розуміння людини як такої, що діє, а також як такої, в якій “щось діється”, “що цілковито внутрішнє і через що кожна людина є ніби наочним свідком самої себе, своєї власної людськості і своєї особи” [12, 25]. Саме такий персоналістичний вимір людини, яка переживає свої вчинки, “а разом з цим і у цьому й свою власну суб'єктивність” (К.Войтила), був властивий Достоевському. Його герой, на думку Бахтіна, “фігурує не як людина життя, а як суб'єкт свідомості і мрії” [4,85].

Антропологічним відкриттям Бахтіна-філолога і було визнання самосвідомості героя художньою домінантою Достоевського. При цьому йдеться, наголошував Бахтін, аж ніяк не про якусь нову рису героя, існуючу поруч з іншими, – соціальними, характеристичними, – “всепоглинаючій свідомості героя автор може протиставляти лише один об'єктивний світ – світ інших рівноправних з ним свідомостей” [4, 83].

Така світоглядно-антропологічна концепція особистості вимагає “радикально нової авторської позиції”, принципово нової форми художнього бачення героя [4, 97]. Здійснений Достоевським “коперницький переворот” Бахтін углядив в наявності у нього “діалогічної інтуїції”, “здатності діалогічного проникнення у незавершену сутність особистості героя” [4, 105].

Бахтін-філолог проникливо коментує творчий намір Достоевського-митця (“прагнення... знайти в людині людину”), прискіпливо слідкує за способом його здійснення і помічає: “адже він завжди зображає людину на порозі останнього рішення” [4, 103]. Герой у поліфонічному романі Достоевського – суб'єкт справжнього, не літературно-умовного діалогічного звертання (“герой для автора не “він” і не “я”, а повновартісне “ти”, тобто інше чуже рівноправне “я” (“ти еси”) [4, 107].

Активна увага Бахтіна до власне людського у всіх формах людської творчості лягла в основу відмежування методології історії літератури від естетики словесної творчості. Мета теорії літератури – зрозуміти біографічного автора як суб'єкта авторського права в історичному світі епохи, з'ясувати його суспільне становище. Згідно з “семіоестетичною позицією” (В.Тюпа) читач ставиться до автора не як до особи, не як до іншої людини, а як до “сукупності творчих принципів” [1, 263].

У художній творчості Бахтін виділяв два моменти: матеріальний твір і психологічний процес творчості і сприйняття [2, 53]. Коментуючи цю бахтінську тезу, В.Тюпа зауважує: у послідовно бахтінській моделі дискурсу “естетичний суб'єкт існує тільки у формі тексту” [18, 209]. Йдеться не про особу, автора тексту, а про “активну позицію мовця у той чи інший предметно-смысловій сфері” [5, 187]. Саме в цьому функціональному відношенні текст є єдиною адекватною формою існування естетичного суб'єкта – “автора не як образу, а як функції” [6, 319].

Теза М.Бахтіна про “автора-функцію” певним чином пов'язана із дискусією у західноєвропейському і американському літературознавстві про значення автора для розуміння літературного твору, що розгорнулася у 60-х роках ХХ ст.. між трьома найбільш радикальними статтями Ю.Крістєвої, Р.Барта та М.Фуко. Після публікацій праць М.Бахтіна “Проблеми поетики Достоевського” (1963) і “Творчість Франсуа Рабле й народна сміхова культура середньовіччя і

Ренесансу” (1965) Ю.Крістева усунула автора на користь універсальної “інтертекстуальності”. Р.Барт оголошує “смерть автора”; М.Фуко переносить інстанцію індивідуального автора на певну дискурсивну функцію. Дискусія триває до початку 1990-х років, коли виникла протидія – після “вигнання автора”, він починає повертатися і воскресати [1, 534].

Між тим, аналогічні ідеї, зокрема ідея аналізу мистецтва “без митця”, критикувалися в колі М.Бахтіна ще у 20-ті роки [16, 628]. Неприйняття будь-яких форм редукції автора безпосередньо пов’язане у Бахтіна з довірою до антропологеми людина, “творче ядро якої безсмертне” [7, 392].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Собрание сочинений. – Т.1. – М.: Русские словари, 2003.
2. Бахтин М.М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975.
3. Бахтин М.М. 1961 год. Заметки // Бахтин М.М. Собрание сочинений. – Т.V. – М.: Русские словари, 1997.
4. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Художественная литература, 1972.
5. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров // Бахтин М.М. Собрание сочинений. – Т.1. – М.: Русские словари, 2003.
6. Бахтин М.М. Проблема текста // Бахтин М.М. Собрание сочинений. – Т. V. – М.: Русские словари, 1997.
7. Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М: Искусство, 1986.
8. Бахтин М.М. Из записей 1970-1971 годов // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М: Искусство, 1986.
9. Бахтин М.М. Беседы с В.Д.Дувакиным. – М.: Согласие, 2002.
10. Бонеецкая Н.К. М.Бахтин и идеи герменевтики // Бахтинология: Исследования, переводы, публикации. – СПб.: Алетейя, 1995.
11. Бонеецкая Н.К. М.Бахтин в двадцатые годы // Михаил Бахтин: Pro et contra: Творчество и наследие М.М.Бахтина в контексте мировой культуры. Антология. – Т.П. – СПб: ОХГИ. – 2002.
12. Войтила К. Участь чи відчуження? // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів: Свічадо, 2000.
13. Гогтишвили Л.А. Варианты и инварианты М.М.Бахтина // Михаил Бахтин: Pro et contra. Творчество и наследие М.М.Бахтина в контексте мировой культуры. Антология. – Т.П. – СПб: ОХГИ. – 2002.
14. Гогтишвили Л.А. Комментарий // Бахтин М.М. Собрание сочинений. – Т.1. – М.: Русские словари, 2003.
15. Гогтишвили Л.А. Текстология // Бахтин М.М. Собрание сочинений. – Т.1. – М.: Русские словари, 2003.
16. Ляпунов В. Комментарий // Бахтин М.М. Собрание сочинений. – Т. 1. – М.: Русские словари, 2003.
17. Турчиновський В. Персоналістичні перспективи антропології // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів: Свічадо, 2000.
18. Тюпа В.И. Вариации: Архитектоника эстетического дискурса // Бахтинология: Исследования, переводы, публикации. – СПб.: Алетейя, 1995.

Сергій ЯКОВЕНКО

© 2008

ПРЕДМЕТ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ АНТРОПОЛОГІЇ. ПОЛЬСЬКИЙ ВАРІАНТ

Оперуючи поняттями і “літературознавчої антропології” і її “предмета”, я свідомо наражаю їх на небезпеку деконструювання – адже їхня “слабкість” і неоднозначність у сучасному теоретико-літературному дискурсі є, здається, питанням бездискусійним. Якщо розхитування й дисемінація предмета літературознавчих досліджень загалом є результатом так званого культурологічного зламу в теорії літератури, то слабкість терміна “літературознавча антропологія” походить із його різнотлумачень, присвоєння його різними (хоча й спорідненими) гуманітарними науками та варіаціями назви самої дисципліни (якщо розглядати її саме як окрему дисципліну). Крім того, поставивши завдання означити предмет літературознавчої антропології саме в